

Završje, crkva Sv. Jurja (foto: M. Jurković)
Završje, *St. George's bell-tower* (photo: M. Jurković)

Damir Demonja

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Prethodno priopćenje – Preliminary communication
predano 10. 9. 1993.

Prilog tipologiji romaničkih zvonika Istre

Istarska arhitektura srednjega vijeka slabije je poznata sastavnica srednjovjekovne umjetnosti Hrvatske. Sintezni radnji, poput onih koje obrađuju arhitekturu predromanike i romanike na području Dalmacije,¹ za Istru nema, osim kraćega pregleda Lj. Karamana iz 1948. godine.²

Iako bez sinteznih radnji, ranosrednjovjekovna arhitektura istarskoga prostora često je obrađivana, a njome su se posebno bavili A. Mohorovičić,³ B. Fučić,⁴ B. Marušić⁵ i A. Šonje.⁶ Za razliku od Dalmacije za koju postoji inventarizacija predromaničke, i dijelom, romaničke arhitekture,⁷ istarska arhitektura toga razdoblja još čeka cjelovitu obradu. Pojedini segmenti te arhitekture ipak su cjelovito evidentirani, kao što je obrađena srednjovjekovna arhitektura porečke biskupije⁸ ili tip crkve s upisanom apsidom.⁹

Zvonici kao posebna tema, također još nisu našli odgovarajuće mjesto u okviru proučavanja spomeničkoga naslijeđa, iako svojim raznovrsnim oblicima to zaslužuju. Oni su evidentirani u stručnoj literaturi, ali uvijek u sklopu arhitektonskih spomenika. No sigurno je da bi njihova analiza – s tipološkoga i kronološkoga gledišta – mogla donijeti niz podataka relevantnih za formiranje cjelovite slike likovnoga zbivanja u Istri i na susjednim područjima.

Među do sada poznatim i u literaturi evidentiranim istarskim crkvama sa zvoncima, čini se da nema ranijih od onih ranoromaničkih. Stoga se u proučavanju zvonika Istre težište mora postaviti na one najranije, romaničke. Iako su malobrojniji od kasnije izgrađenih, romanički zvonici daju osnovu za bolje razumijevanje morfoloških, a posebno, konstruktivnih svojstava svih istarskih zvonika.

Zvonici su, naravno, našli mjesto u pregledima starije hrvatske umjetnosti¹⁰ i uglavnom su obrađivani u okviru rasprava o pojedinim crkvama ili u monografskim obradama pojedinih arhitektonskih sklopova. Jedini noviji rad koji zasebno obrađuje temu zvonika je onaj T. Marasovića,¹¹ no riječ je isključivo o zvoncima Dalmacije. To je razlog više da se obrade i istarski zvonici, jer će se tako moći upotpuniti slika o tipovima zvonika na hrvatskim prostorima.

U razdoblju romanike, kao i kasnije, zvonici u Istri bili su vrlo složeni i skup arhitektonski zadatak. Nažalost, nisu sačuvani u većem broju. O njima su najviše pisali A. Mohorovičić, B. Fučić i A. Šonje. Raspravljajući o problemima tipološke klasifikacije crkvenih građevina Istre i Kvarnera, Mohorovičić uključuje u proučavanje i zvonike, a oblici i smještaj zvonika bili su mu jedan od ključnih elemenata pri određivanju tipova crkava na području Istre i Kvarnera.¹² B. Marušić u okviru posebne, velike i dominantne grupe spomenika srednjovjekovne sakralne arhitekture na području Istre, crkava s upisanom apsidom, obrađuje i zvonike.¹³ Inventarizirajući crkvenu arhitektonsku građu, A. Šonje uključuje i zvonike, ne obrađujući ih detaljnije, no izdvajajući samo najvažnije karakteristike za datiranje.¹⁴ Zvonici na istarskom području nisu bili obrađivani kao posebna tema i do danas nisu sistematizirani.

Čini se da se među sačuvanim oblicima zvonika u Istri najranije javlja zvonik istaknut u osi pročelja. Ovaj oblik zvonika koristi se na Zapadu i u hrvatskoj državi u Dalmaciji već u toku IX. stoljeća. Istarski primjer zvonika istaknutoga u osi pročelja je Crkva Sv. Ilije kod Bala.

Crkva Sv. Ilije kod Bala, smještena izvan srednjovjekovnih zidina grada,¹⁵ sačuvala je bitne dijelove. Jednostavna je, jednobrodna, pravokutna prostorija s pravokutnim svetištem upisanim u masu zida, nadsvođenim konhom na trompama. Na glavnom pročelju, u osi ulaza, diže se zvonik. Polukružni luk u prizemlju zvonika otvara pristup ulazu u crkvu. Zvonik je

Sažetak

Obzirom da istarski zvonici romaničkoga razdoblja nisu bili predmetom sintezne obrade, ovaj rad daje tipove zvonika koji se u Istri javljaju upravo u navedenom razdoblju. Raspravlja se o zvoniku istaknutom u osi pročelja čiji se proces razvoja prati od predromanike i koji nema predromaničke korijene u Istri. Uz slobodnostojeći zvonik – kampanil, te zvonik prislonjen bočno ili na glavnu fasadu crkve, ističe se postojanje zvonika nad svetištem čiji jedini primjer je Crkva Sv. Jurja, između Završja i Grožnjana kao najjužniji takav slučaj u ovom dijelu Europe. Pokušava se protumačiti njegovo podrijetlo u funkciji i redukciji prvih rješenja izloženih i obrađenih na susjednim prostorima. Naposljetku, tzv. »otvoreni« zvonik Crkve Sv. Tome kod Rovinja, inače izuzetno rijedak tip zvonika, uspoređuje se sa zvonikom Crkve Sv. Ivana Krstitelja u Trevisu i time naglašava njegova šira regionalna osobitost.

Bale, crkva Sv. Ilije (foto: D. Demonja)
Bale, St. Elias (photo: D. Demonja)

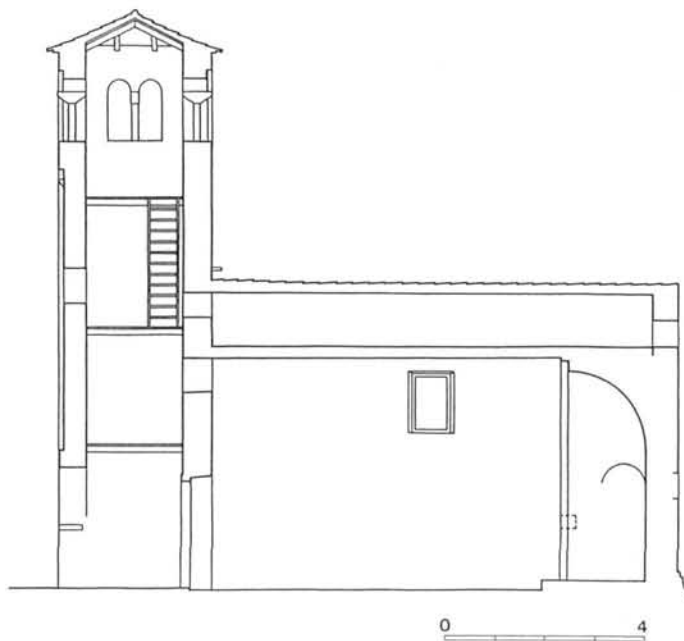
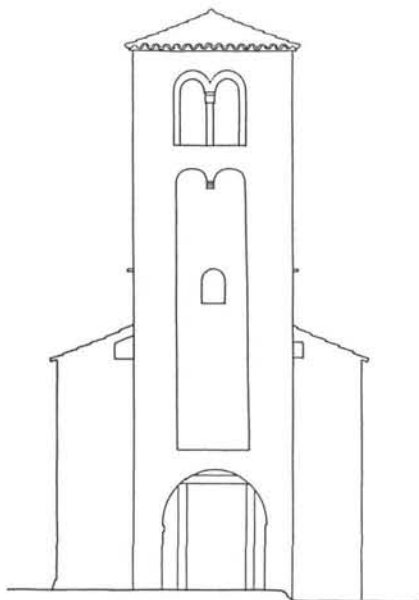
organski vezan sa zidom pročelja, što potvrđuje da je zidan istodobno. Osim spomenutoga velikog lučnoga otvora u prizemlju, na zapadnoj strani zvonika je manji prozor polukružnog luka sastavljenoga od radijalno složenih kamenova. Odmah ispod krova, na svakoj strani zvonika, smještena je po jedna stupnjevito uvučena bifora. Najgornji dio zvonika artikuliran je međusobno spojenim lezenama, a na zapadnoj strani, između lezena, nalazi se već spomenuti prozorčić. Viseći lukovi poduprti su nazubljenim konzolicama, kakove su izvedene pod strehom opatijske Crkve Sv. Petra u Supetarskoj dragi na Rabu,¹⁶ a jednako tako završavaju viseći lukovi memorije uz opatijsku Crkvu Sv. Petra u Osoru.¹⁷ Kako je ova posljednja datirana u XII. stoljeće, a crkva u Supetarskoj dragi u drugu polovicu XI. stoljeća, taj je morfološki element siguran znak za određivanje vremena gradnje Crkve Sv. Ilije u Balama. Crkva i zvonik zidani su pritesanim kamenom, u pojasevima koji su gotovo iste visine.

Inače, A. Šonje¹⁸ na temelju arhitektonskih elemenata karakterističnih za to vremensko razdoblje zaključuje da su crkva i zvonik Sv. Ilije kod Bala sagrađeni najkasnije do sredine XI. Koliko god je, primjerice u Dalmaciji, zvonik istaknut u osi pročelja bio rasprostranjen kao osnovni oblik još od IX. stoljeća, toliko je u Istri on rijedak, barem među do sada publiciranim.¹⁹ Zato A. Mohorovićić kao komparativni materijal pronalazi tek Crkvu Sv. Vida kod Dobrinja na otoku Krku.²⁰ Crkva Sv. Vida na pročelju ima istaknuti, visoki, masivni

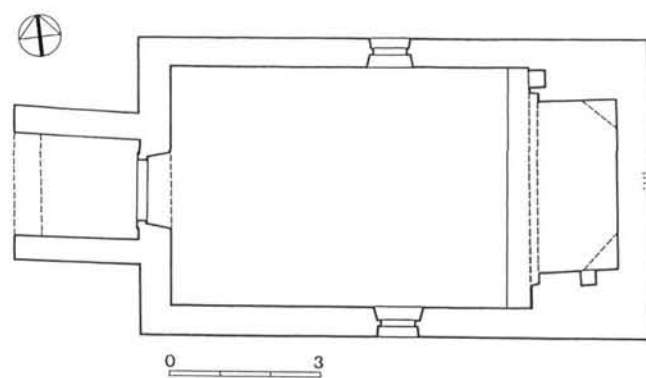
zvonik, tek malo uži od njezine širine. On je primjer zatvorenoga zvonika. Na prvom katu je otvoren prozorom samo na pročelnoj strani, na drugom na sve četiri strane, a na posljednjem se sa svake strane nalazi bifora. Na katu se zvonik otvara zapadnom emporom lučnoga nadvoja prema unutrašnjosti crkve. Sličnost Crkve Sv. Vida kod Dobrinja na Krku s Crkvom Sv. Ilije ogleda se u jednakoj tlocrtnoj dispoziciji kao i u smještaju zvonika u osi pročelja. No, dok je zvonik Crkve Sv. Ilije artikuliran plitkim lezenama, zvonik Crkve Sv. Vida nema plastički istaknute elemente.

Primjeri za usporedbu, u istom kronološkom segmentu, mogu se naći i u Dalmaciji, posebice u njezinom zaleđu.²¹ Crkva Sv. Petra u Morpolachi ima na pročelju istaknuti vitki zvonik ukrašen s tri strane plitkim slijepim dvojnim lukom, dok crkve Sv. Ivana u Banjevcima i Sv. Bartula kod Petrčana na pročelju imaju istaknute zvonike jednako široke koliko i lađe, masivno građene, između ostaloga i zbog obrambene funkcije.

Dok ovi dalmatinski zvonici izrastaju iz predromaničke tradicije westwerka, na području Istre i Kvarnera zvonik istaknut u osi pročelja rijedak je, jer nema kontinuiteta toga građevnog oblika iz predromaničkoga razdoblja. Naime, zvonik na pročelju potječe od predromaničkoga westwerka i jedan je od oblika koji ranoromanička arhitektura baštini iz ranijih vremena i kojega rješava na različite načine.²² Dakako, time se mijenja i funkcija. Zvonik na pročelju u romaničkom razdoblju više nema nikakve veze s westwerkom. Možda bi se na Crkvi Sv. Vida na Krku mogla vidjeti izravnija veza, budući da njen

Bale, Sv. Ilija, presjek (arh. snimak: I. Tenšek)
Bale, St. Elias, cross-section (arch. drawing: I. Tenšek)

Bale, Sv. Ilija, tlocrt (arh. snimak: I. Tenšek)
Bale, St. Elias, ground-plan (arch. drawing: I. Tenšek)

Bale, zvonik crkve Sv. Ilije (foto: D. Demonja)
Bale, St. Elias, bell-tower (photo: D. Demonja)

Bale, Župna crkva sa zvonikom (foto: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Rijeka)
Bale, parish church (photo: Regional Office for the Preservation of Monuments, Rijeka)

Plomin, zvonik crkve Sv. Jurja »Starog« (foto: K. Tadić)
Plomin, St. George »the Elder«, bell-tower (photo: K. Tadić)

zvonik ima emporu na katu kojom se otvara prema brodu crkve,²³ ali drugi primjeri takvih zvonika to ne pokazuju, barem ne u obliku u kojem su danas sačuvani.

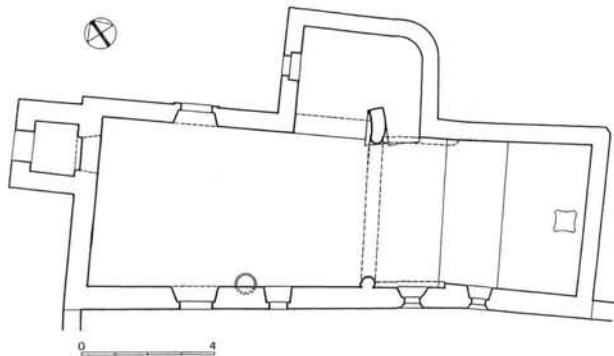
Funkcija zvonika istaknutoga u osi pročelja u romaničkom je razdoblju, osim one osnovne (zvono) i obrambene, monumentaliziranje pročelja. Ovaj oblik se, naposljetku, revitalizira upravo u vrijeme crkvene reforme i zahtjeva za vanjskim obilježavanjem sakralnih gradnji.²⁴

Morfološki elementi i stilske karakteristike pokazuju da je zvonik Crkve Sv. Ilije kod Bala ranoromanički. Nazubljene konzolice, kojima završavaju lukovi slijepih arkadica, mogle bi upućivati da je do širenja ovog oblika, koji ionako nema genezu na istarskom tlu, došlo preko sjevernojadranskih otoka. Na to bi upućivale nazubljene konzolice na crkvama u Osoru i u Supetarskoj dragi.

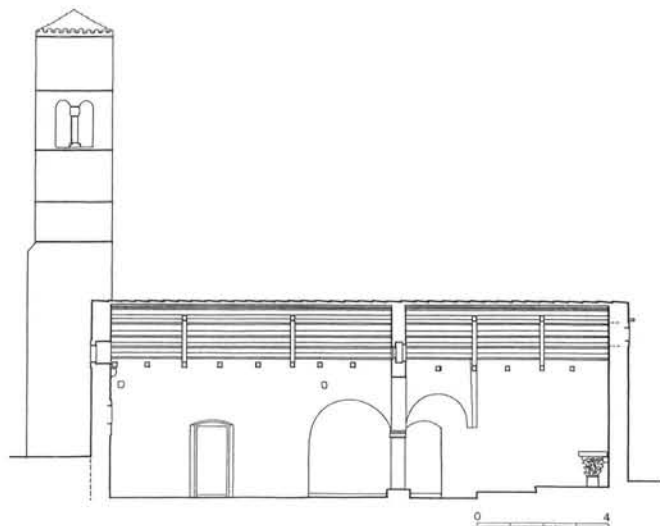
Slobodnostojeći zvonici – kampanili javljaju se u Istri tek krajem XIII., odnosno početkom XIV. stoljeća.²⁵ Međutim, čini mi se da bi se dva slobodnostojeća zvonika – kampanila, onaj župne crkve u Balama i Crkve Sv. Marije južno od Žminja, možda mogla svrstati u romaničko razdoblje. To se može zaključiti na temelju njihovih morfoloških elemenata, a i literatura ih određuje kao romaničke.²⁶ No, zbog nedovoljno jasnih morfoloških elemenata, njihovo svrstavanje u razdoblje romanike treba uzeti s rezervom do budućih istraživanja koja će, možda, dati određenije rezultate.

Zvonik župne crkve u Balama smješten je jugozapadno od crkve. U tlocrtu je kvadrat. Donji dio je masivniji od gornjega, jer se zvonik prema vrhu postupno sužava. Sužavanje je optički naglašeno podjelom tijela zvonika po visini uskim, plitko istaknutim kamenim vijencem u tri nejednaka pojasa. Najviši je prizemni pojas, zatim srednji, a najmanji zaključni kat. Prizemni pojas zvonika stupnjevito se uzdiže do visine vratiju koja se nalaze na južnoj strani i do kojih vode četiri kamene stube. Iznad vratiju su, jedan iznad drugoga, dva mala, uska, polukružna prozora. Srednji kat, niži je od prizemnoga i odijeljen je od njega i od zaključnoga kata tankim uskim kamenim pojasom, a na južnoj strani, u donjoj polovici, ima usječen u zid mali križni otvor. Završni kat je najniži i na svakoj strani otvoren jednom polukružnom biforom. Zvonik je zaključen visokim kamenim stošcem, a na uglovima ukrašen dekorativnim arhitektonskim motivom manjih užih stožaca na široj pravokutnoj bazi. Građen je pravilno klesanim kamenovima složenim u redove jednake visine. Površine zidova su ravne, jedino plastično raščlanjenje su tanki kordonski vijenci, koji dijele zvonik u tri dijela i naglašeni završetak.

Zvonik pokazuje romaničko-gotička obilježja. Romanički je način gradnje i polukružne bifore. Sužavanje zvonika prema vrhu i naglašena vertikalnost potencirana zaključnim šiljatim stošcem, gotičke su karakteristike, pa bi se stoga, zvonik mogao datirati u sredinu XIV. stoljeća. Osim toga, romaničko

Plomin, Sv. Juraj »Stari«, tlocrt (arh. snimak: I. Tenšek)
 Plomin, St. George »the Elder«, ground-plan (arch. drawing: I. Tenšek)

Plomin, Sv. Juraj »Stari«, uzdužni presjek sa zvonikom (arh. snimak: I. Tenšek)
 Plomin, St. George »the Elder«, longitudinal section with bell-tower (arch. drawing: I. Tenšek)

određenje zvonika potkrepljuje i predromanički fragment uzidane spolije na prozoru prvoga kata.

Zvoniku župne crkve u Balama oblikovno je sličan zvonik u Crkvi Sv. Marije južno od Žminja. Datiran je u XII. stoljeće.²⁷ I on je primjer slobodnostojećega zvonika smještenoga ispred crkve. Kvadratnoga je tlocrta. Prizemni pojas ima ukošene zidove, a iznad njega se tijelo zvonika blago sužava prema vrhu. Zvonik je bez otvora, plastički neraščlanjen i ožbukani. Zaključni kat otvoren je biforama smještenim u plitka polukružna udubljenja poput niša, a završava niskom masivnom piramidom.

Očite su sličnosti zvonika Crkve Sv. Marije južno od Žminja i župne crkve u Balama. To je vidljivo u ukošenom prizemnom dijelu, sužavanju tijela zvonika prema vrhu, ravnim i plastički neraščlanjenim ploham zida, otvaranju lođe za zvona biforama, kao i u naglašavanju završetka piramidom ili vitkim stošcem.

Zvonik župne crkve u Balama oblikovno je sličan i zvoniku Crkve Sv. Lovre u Sutlovreću Pazenatičkomu, iako im je smještaj različit. Dok je zvonik župne crkve u Balama slobodnostojeći, zvonik Crkve Sv. Lovre vezan je uz jugozapadni ugao crkve i bit će posebno obraden. Na oba zvonika prisutna su romanička obilježja u tretiranju zaključnoga kata polukružnim biforama, kao i vertikalnost, koja je na zvoniku župne crkve u Balama izrazitija, jer se ne postiže samo visinom, već i sužavanjem prema vrhu. Zaključni dio s naglašeno visokim stošcem i arhitektonskim dekorativnim motivima gotovo je identičan u oba primjera. Razlikuju se samo u plastičkom tretiranju zidnih ploha. Zvonik župne crkve u Balama je uskim kamenim pojasevima razdijeljen na tri dijela, te tako plastički artikuliran, a zvonik Crkve Sv. Lovre je bez plastičkoga raščlanjenja.

Zvonici prislonjeni bočno ili na glavnu fasadu javljaju se s početima romanike, uglavnom iz italskih izvorišta, a vrijeme njihove pojave usko je vezano za crkvenu reformu XI. stoljeća i novi položaj Crkve u društvu.

U Dalmaciji ističe se, najraniji i najvažniji iz te skupine, rano-romanički zvonik samostanske Crkve Sv. Marije u Zadru,²⁸ što ga je 1105. godine dao podići hrvatsko-ugarski kralj Kolo-

man. Zvonik je bio vezan bridom za pročelni ugao crkve. Njegovo tijelo je podijeljeno na šest katova, sa po dvije bifore na svakoj katnoj plohi, a završni kat je otvoren kvadriforama. Sličan smještaj ima i zvonik Crkve Sv. Andrije na Rabu, podignut uz jugozapadni ugao.²⁹ No, njegova je karakteristika zatvorenost i trifora na završnom katu.

Istarski primjer je zvonik Crkve Sv. Jurja Staroga u Plominu, naslonjen na sjeverozapadni dio pročelja. Izgrađen je u romanici.³⁰ Kvadratičnoga je tlocrta, uzak i visok, nije razdijeljen na katove, glatkih ploha, ožbukani. Na vrhu se biforama otvara na sve četiri strane. Zaključen je niskim šatorastim krovom.

Zvonik unutar perimetra crkve na zapadnoj strani rijetko se javlja na istarskom prostoru. Primjer je zvonik Crkve Sv. Lovre na groblju kod Sutlovreća Pazenatičkoga, izgrađen unutar perimetra zida u jugozapadnom uglu. Kvadratičnoga je tlocrta, zidan pritesanim kamenom složenim u pravilne pojaseve, plastički neartikuliran, a na južnom zidu, u drugom i trećem katu, ima po jedan mali pravokutni prozor. Završni se kat na svakoj strani otvara polukružnom biforam, romaničkih stilskih obilježja. Vrh zvonika oblikuje naglašeno visoki kameni stožac, a na završnoj ploči, s koje se izdiže stožac, nalazi se u svakom uglu, ukrasni arhitektonski motiv s pravokutnom bazom i stožastim završetkom. A. Šonje crkvu datira u drugu polovicu VIII. stoljeća, a smatra da vitko tijelo zvonika, potencirano i zaključnim stošcem, pokazuje i gotičko obilježje.³¹ Dakle, stilsko obilježje zvonika je romaničko-gotičko, pa A. Šonje zaključuje da je podignut najvjerojatnije sredinom XIV. stoljeća.³²

Pažljivo promatrajući tlocrt crkve i smještaj zvonika, koji svojim južnim dijelom izrazitije izlazi iz perimetra crkve, moglo bi se zaključiti da predstavlja naknadnu interpolaciju u postojeće i starije tijelo crkve. Je li to zaista tako pokazat će istraživanja.

Sličan smještaj unutar perimetra crkve ima i zvonik župne crkve u Belom na otoku Cresu. Nalazi se u sjeverozapadnom uglu crkve, kvadratičnoga je tlocrta, masivnih i zatvorenih zidova, plastički neraščlanjenih. Potpuno je prežbukani, pregrađivan u unutrašnjosti i povećanih prozora. Po tehnici zidanja, vidljivoj na pojedinim mjestima gdje je otpala žbuka, ovaj

Sutlovreč Pazenatički, crkva Sv. Lovre na groblju (foto: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Rijeka)
 Sutlovreč Pazenatički, St. Lawrence's Church in the cemetery (photo: Regional Office for the Preservation of Monuments, Rijeka)

Završje, crkva Sv. Jurja (foto: M. Jurković)
 Završje, St. George's Church (photo: M. Jurković)

zvonik bi se mogao smatrati ranoromaničkim.³³ Zid je građen duguljastim tesancima i lomljencima složenim u pojaseve, uz upotrebu cigle. Otvori su vremenom izmijenjeni, ali zadržavaju osnovni ritam zatvorenoga oblika ranoromaničkih i romaničkih zvonika.

Dva su oblika zvonika izuzetno zanimljiva među romaničkim zvonnicima u Istri. Riječ je o zvoniku nad svetištem i tzv. »otvorenom« zvoniku.

Zvonik nad svetištem je izuzetno rijedak način arhitektonskoga izražavanja na prostorima južno od Štajerske. U Istri ga nalazimo samo jednom, na Crkvi Sv. Jurja.

Crkva Sv. Jurja, u funkciji grobljanske kapele, smještena je na najvišoj koti između Završja i Grožnjana, sjeverno od doline rijeke Mirne. To je jednobrodna građevina s tri apside upisane u zidnu masu, sačuvana do visine strehe krovšta, bez krova. Građena je od uslojenoga kamena. Na temelju strukture zida, B. Marušić³⁴ svrstava crkvu u doba romanike, datirajući je u drugu polovicu XII. stoljeća.

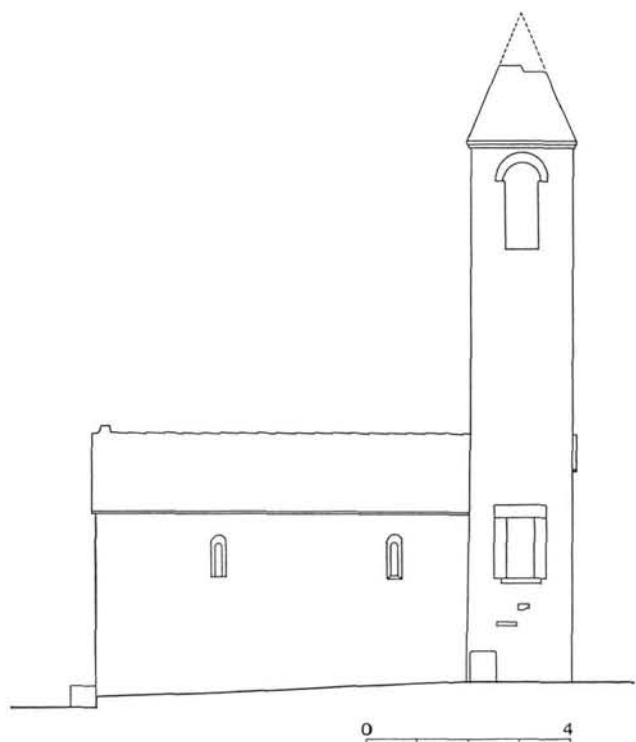
Nad južnom apsidom diže se zvonik, u tlocrtu četverokut, koji se od sredine visine vrlo blago sužava prema vrhu, ravnih ploha, bez ukrasa i plastičkoga raščlanjenja i zatvoren do završnoga kata, gdje se na svakoj strani nalazi jedan polukružni prozor, čiji su lukovi sastavljeni od radijalno složenih kamenova. Zvonik je zaključen visokim četverostranim kro-

vom pokrivenim škrljom. Građen je od pritesanoga kamena složenoga u pojaseve koji su širi od onih na zidovima crkve. Ulaz u zvonik nalazi se na južnom boku. Vanjsko stubište vodi do vrata kojima se ulazi direktno nad kalotu apside.

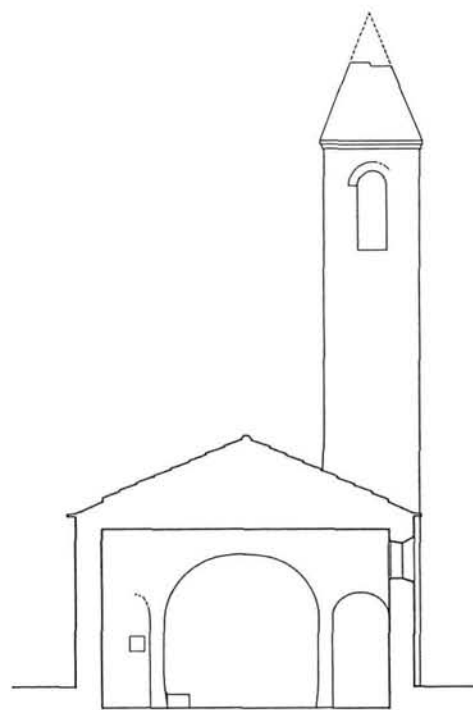
Na temelju oblika zvonika, kao i oblika dvaju prozora na južnom zidu crkve, mogao bi se svrstati u razdoblje kasne romanike, najvjerojatnije u XIII. stoljeće.

Zvonik Crkve Sv. Jurja jedini je do sada poznati romanički zvonik smješten nad bočnom apsidom na istočnoj strani crkve na području južno od Štajerske.³⁵ Pojava ovako smještenoga zvonika u Istri izraz je utjecaja feudalnoga gospodara koji je podrijetlom bio iz područja, gdje su takvi zvonici bili omiljeni. Bez obzira na svoju osobitost i izuzetnost, ostao je u stručnoj literaturi nezapažen sve do novijega vremena.³⁶

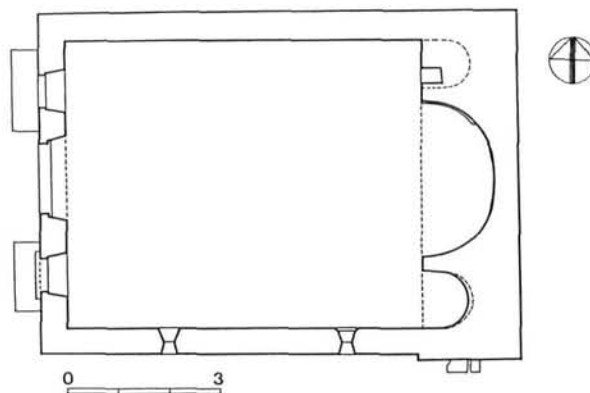
Kao što je već spomenuto, zvonik nad svetištem ne javlja se, ili se javlja vrlo rijetko, na područjima južno od Štajerske, dakle u Italiji, Istri, Dalmaciji, kontinentalnoj Hrvatskoj i Mađarskoj. Prostor njegova javljanja je srednja i južna Njemačka, te Austrija i posebno pokrajina Koruška. Nekoliko primjera nalazimo u susjednoj Sloveniji. Crkve sa zvonikom na istočnoj strani obično su pravokutnoga tlocrta i jednobrodne. Prizemlje zvonika uglavnom je sastavni dio prezbiterija koji je prolazom, polukružno ili šiljato završenim, povezan s ladom. Prostor prezbiterija je, najčešće, prekriven bačvastim

Završje, Sv. Juraj, pogled na južnu stranu (arh. snimak: I. Tenšek)
Završje, St. George's Church, view of the south front (arch. drawing: I. Tenšek)

Završje, Sv. Juraj, poprečni presjek (arh. snimak: I. Tenšek)
Završje, St. George's Church, transverse cross-section (arch. drawing: I. Tenšek)

Završje, Sv. Juraj, tlocrt (arh. snimak: I. Tenšek)
Završje, St. George's Church, ground-plan (arch. drawing: I. Tenšek)

Rovinj, crkva Sv. Tome (foto: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Rijeka)

Rovinj, St. Thomas's Church (photo: Regional Office for the Preservation of Monuments, Rijeka)

Rovinj, zvonik crkve Sv. Tome (foto: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Rijeka)

Rovinj, St. Thomas's Church, bell-tower (photo: Regional Office for the Preservation of Monuments, Rijeka)

ili križno-rebrastim svodom. Kontinuitet zvonika smještenoga na istočnoj strani crkve, na navedenim prostorima, može se pratiti od vremena romanike, najvjerojatnije od prve polovice XII. stoljeća.

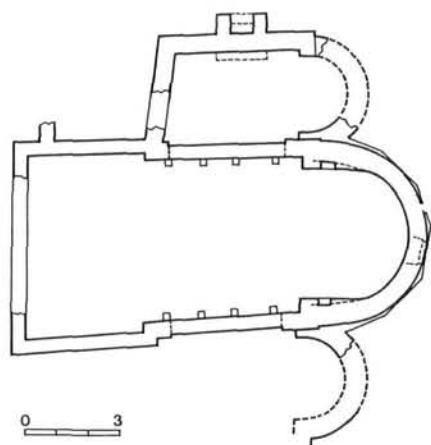
Sa zvonikom Crkve Sv. Jurja može se usporediti zvonik Sv. Vida u Dravogradu o kojem piše M. Zadnikar u svom pregledu romaničke arhitekture u Sloveniji. Nad pravokutnom apsidom, nad svetištem, izdiže se masivni zvonik, djelomično utisnut u zidnu masu istočnoga dijela crkve i proporcioniran s njom. Tijelo zvonika je ravno i ožbukano, bez plastičkoga raščlanjenja. Zaključni kat otvara se na svakoj strani jednim malim, polukružnim prozorom koji su jedini otvori na zvoniku. Zvonik završava masivnim i niskim piramidalnim krovom. Datira se u XII. stoljeće.

Čini mi se da bi rješenje zvonika Crkve Sv. Jurja, između Završja i Grožnjana, trebalo tražiti u evolutivnom procesu koji je u svezi s funkcijom. Zvonici podignuti na ovaj način evoluiraju od zvonika koji su podizani nad posljednjim travcima bočnih brodova, uz njih, ili nad transeptom. Ovakvim smještajem zvonika označava se izvana početak kora, a to odgovara karakterističnoj težnji romanike za vanjskim obilježavanjem unutrašnjega prostora. Od XI. stoljeća zvonici se podižu uz svetište ili nad njim, te ono time dobiva vanjski

naglasak. Osim naglašavanja svetišta i monumentaliziranja čitave crkve, često su zvonici u prizemlju sadržavali memoriju ili privatnu kapelu što je bio razlog više da se takva mjesta, koja sadrže relikvije, naglase podizanjem zvonika. Takav primjer je zvonik Crkve Sv. Ivana u Rabu.³⁷

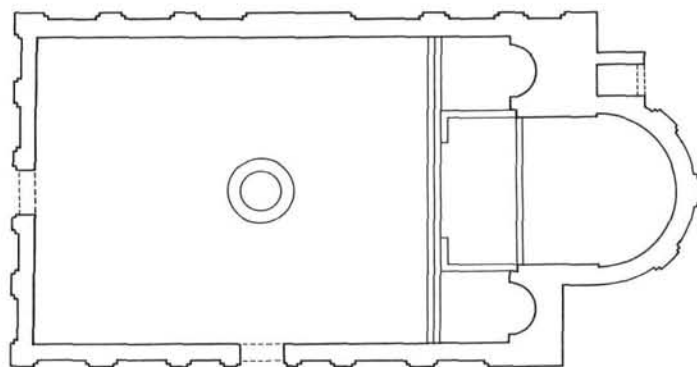
Kada nije riječ o monumentalnim građevinama dolazi do redukcije osnovne ideje, pa se tako u susjednom prostoru sjeverne Italije, nad svetištem Opatijske crkve u Summagi,³⁸ nad južnim njegovim dijelom, iznad memorije, podiže zvonik. Smješten je nad malom kupolom koja prekriva memoriju prislonjenu uz apsidu s kojom je povezana lučnim otvorom. Zvonik i crkva datiraju se u XIII. stoljeće. Ovaj primjer jasno pokazuje funkciju zvonika koji su nastali redukcijom zvonika nad transeptom. Zvonik je postavljen kao znak na najsvetije mjesto u crkvi, izdižući se nad relikvijama.³⁹

Čini mi se da je u slučaju Crkve Sv. Jurja došlo do potpune izvedbene redukcije osnovne ideje, jer se zvonik nalazi direktno nad južnom apsidom. Kako je nastao u kasnom romaničkom dobu, vjerojatno u XIII. stoljeću, moglo bi se, doista, smatrati da je kasni primjer podizanja zvonika nad svetištem. Izuzetan smještaj zvonika Crkve Sv. Jurja značajan je za hrvatske prostore, ali je zanimljiv i općenitije, unutar europskih okvira.

Rovinj, Sv. Toma, tlocrt (arh. snimak: I. Tenšek)
Rovinj, St. Thomas's Church, ground-plan (arch. drawing: I. Tenšek)

Treviso, zvonik crkve Sv. Ivana Krstitelja (foto: M. Jurković)
Treviso, Church of St. John the Baptist, bell-tower (photo: M. Jurković)

Treviso, Sv. Ivan Krstitelj, tlocrt (arh. presnimka: I. Tenšek)
Treviso, Church of St. John Baptist, ground-plan (arch. rendering: I. Tenšek)

Specifični oblik romaničkoga zvonika koji se javlja u Istri samo jednom, uvjetno bi se mogao nazvati »otvorenim« zvonikom, a nalazimo ga na Crkvi Sv. Tome kod Rovinja.

Ruševna Crkva Sv. Tome nalazi se u podnožju brežuljka, sjeveroistočno od Rovinja, u blizini stare željezničke pruge. Sačuvala se do visine krovšta. Neuobičajenoga je tlocrtnog rasporeda i oblika: na jednobrodni prostor sa širokom polukružnom apsidom nadovezuje se, sa sjeverne i južne strane, dvije manje prostorije, također s polukružnim apsidama. Sa sjeverne strane sjeverne prostorije, izveden je po sredini zida, zvonik jedinstvenoga oblika u Hrvatskoj. Riječ je o zvoniku pravokutnoga tlocrta, čiji je sjeverni zid rastvoren visokom arkadom.

Crkva je rezultat nekoliko građevnih faza, no budući da nisu provedena arheološka istraživanja, a i zbog vrlo lošega stanja očuvanosti, teško je bilo što određenije reći. O njoj se više-kratno pisalo.⁴⁰ A. Mohorovičić⁴¹ razlikuje tri faze gradnje. Drugu fazu svrstava u romaničko razdoblje, a ona je značajna za ovo proučavanje, jer je tada na sjevernom zidu izgrađen zvonik kojega autor određuje kao zvonik prijelaznoga tipa, između preslice i tornja, s biforom na posljednjem katu.

Takvom se tumačenju priključuju i drugi autori.⁴² Međutim, takvo određenje teško je prihvatiti iz dva razloga. Prvo, preslice nisu raniji oblik od tornja, već obratno, nastaju redukcijom volumena tornja, njegovim »spljoštavanjem«, a na našem tlu zabilježene su prvi put tek u doba romanike.⁴³ Drugo i mnogo važnije, na starim fotografijama se jasno vidi da je zvonik i u najgornjem katu imao na sve četiri strane bifore, a ne kako danas izgleda, zbog lošega građevnog stanja, da strši samo preslica. To što je u prizemlju otvoren na jednoj strani ne znači da ga se može smatrati prijelaznim oblikom razvojne linije koja bi vodila od preslice ka tornju.

Zbog izuzetnosti zvonika nužna su arheološka istraživanja Crkve Sv. Tome, jer će se jedino tako moći riješiti pitanja vezana uz izgradnju crkve i zvonika. Među zvoncima istoga ili sličnog oblika skrenuo bih pozornost na jedini slični primjer koji je meni poznat, u širem sjevernojadranskom području, na zvonik Crkve Sv. Ivana Krstitelja u Trevisu.⁴⁴

Zvonik Crkve Sv. Ivana Krstitelja u Trevisu naslanja se na dio glavne apside i na pojačani zid sjeverne, bočne apside koja ima veću zidnu masu upravo zato da bi nosila zvonik. Kvadratičnoga je tlocrta, a s istočne strane, po sredini, do polovice visine otvoren. Taj otvoreni dio zaključen je polukružnim lukom sastavljenim od radijalno složenih kamenova. Luk se naslanja na zid zvonika i prebacuje se na zid srednje apside. Do te polovice visine zvonik je potpuno ravan, plastički neartikuliran i zatvoren. U gornjoj polovici, na sjevernom i istočnom zidu zvonika, javljaju se visoki uski otvori postavljeni neovisno jedan od drugoga. Završni kat zvonika otvoren je visokim, relativno uskim, polukružnim lukovima građenim od radijalno složenih kamenova. S ravne krovne ploče diže se niski piramidalni krov.

Zvonik Crkve Sv. Ivana Krstitelja u Trevisu oblikom je vrlo sličan zvoniku Crkve Sv. Tome kod Rovinja. Ta je sličnost poglavito u visokom lučnom otvaranju čitavoga prizemlja, zbog čega bi se takav zvonik uvjetno mogao nazvati »otvorenim«. Razlozi takvom otvaranju mogli bi biti funkcionalni, jer je riječ o relativno malom i uskom prostoru. Najuočljivija razlika između ova dva primjera je u njihovom smještaju. Na Crkvi Sv. Tome kod Rovinja zvonik se nalazi na sjevernom zidu i kao svoju bazu koristi vanjski zid sjevernoga bočnog prostora, a zvonik Crkve Sv. Ivana Krstitelja u Trevisu smješten je u sjeveroistočnom uglu i svojim tijelom oslanja se na središnju, i posebno, sjevernu, bočnu apsidu.

Složena povijesna situacija Istre u srednjovjekovnom razdoblju važan je činitelj koji je utjecao na oblikovanje i usvajanje arhitektonskih oblika, kako crkava, tako i zvonika koji su jedan od bitnih pokazatelja raznovrsnih utjecaja koji su se susretali i prožimali na istarskom prostoru. Naravno, ne smije se zaboraviti i utjecaj same sredine, odnosno regionalnih potreba i shvaćanja, koja su na svoj osebujni način utjecale na usvajanje i prilagodavanje oblika arhitekture. Uočljivo je da su se oblici arhitekture u Istri i u ovom razdoblju formirali u okviru umjetničkoga govora širega prostora sjevernoga Jadrana. U ovom razdoblju mogu se uočiti i pojačani utjecaji arhitektonskih rješenja drugih dijelova Hrvatskoga primorja i Dalmacije. Zbog osobitosti geografskoga položaja, do Istre su dopirali i sjevernjački utjecaji, posebice oni iz Njemačke i Austrije, a koji su karakteristika isključivo ovoga područja i ne proširuju se dalje na susjedna, pa ni u izmijenjenim oblicima.

Na osnovu arhitektonskih oblika na europskom prostoru, kao i na prostoru Dalmacije, mogu se pouzdano definirati i arhitektonski oblici koji se javljaju u Istri. Romanika je posebno, u srednjovjekovnom razdoblju, bogata arhitektonskim rješenjima, što pokazuje i ovdje obrađen istarski materijal. Daka-ko, ne treba zanemariti ni graditeljstvo predromanike iz koje kontinuiraju mnogobrojni oblici koji se u romanici dalje razvijaju i nastavljaju i u kasnijim razdobljima. Zvonici romaničkoga razdoblja u Istri, obzirom na njihov smještaj su: zvonik istaknut u osi pročelja, slobodnostojeći zvonik – kampanil, zvonik prislonjen uz ili na fasadu, zvonik unutar perimetra zida na zapadnoj strani, zvonik nad svetištem i tzv. »otvoreni« zvonik.

Zvonik istaknut u osi pročelja rijeko se javlja na području Istre, zbog pomanjkanja kontinuiteta takvoga načina gradnje zvonika iz predromaničkoga razdoblja. Sačuvani primjer, zvonik Crkve Sv. Ilije u Balama, pokazuje sve osobitosti tog oblika kojeg romanička arhitektura usvaja iz ranijega razdoblja, modificira i prilagođuje vremenu i sredini.

Slobodnostojeći zvonik – kampanil javlja se tek na završetku romaničkoga razdoblja, kako to navodi dosadašnja literatura. Kako postoje poteškoće u datiranju, uzrokovane nedovoljno jasnim morfološkim elementima, ovo treba uzeti u obzir do novih istraživanja. No, dva zvonika ovoga tipa, župne crkve u Balama i Sv. Marije u Žminju spominjem u ovom pregledu jer pokazuju tipične romaničke karakteristike. Njihova obilježja jesu masivnost, visina, uglavnom plastička neraščlanjenost ploha i otvoreni posljednji kat romaničkim monoforama ili biforama, zaključen piramidalnim ili stožastim krovom.

Zvonik prislonjen bočno ili na glavnu fasadu ima iste oblikovne karakteristike kao i slobodnostojeći zvonici-kampanili, a to potvrđuje primjer zvonika Crkve Sv. Jurja Staroga u Plominu.

Zvonik unutar perimetra crkve na zapadnoj strani ima slične ili iste oblikovne karakteristike koje se susreću i kod dva prethodna tipa. Njegovo najvažnije obilježje je da djelomično ulazi unutar zidova crkve. U Istri nalazimo samo jedan primjer, zvonik Crkve Sv. Lovre na groblju kod Sutlovreča Pazenatičkoga, i to uvjetno, jer je moguće da se radi o naknadnoj intervenciji.

Osobitosti istarskoga prostora očite su u prihvaćanju dvaju osebujnih i jedinstvenih tipova zvonika: zvonika nad svetištem i tzv. »otvorenog« zvonika. Po dosadašnjim saznanjima, zvonik nad svetištem, takav primjer nalazimo na Crkvi Sv. Jurja između Završja i Grožnjana, jedini je, ne samo na području Istre, već i u širem okružju. I u Italiji mi je poznat samo jedan

primjer, zvonik Opatijske crkve u Summagi. Na području Slovenije, u sjevernom dijelu koji gravitira prema Austriji i Njemačkoj nalaze se, u nekoliko primjera, slična rješenja zvonika nad svetištem. Sklon sam zvonik nad južnom apsidom Crkve Sv. Jurja između Završja i Grožnjana, protumačiti kao krajnji stupanj redukcijskoga procesa od zvonika nad svetištem i zvonika kojemu je u prizemlju memorija. Od europskih monumentalnih rješenja, preko primjerice zvonika Crkve Sv. Ivana u Rabu, s međukarikom u zvoniku Opatijske crkve u Summagi, kao krajnji stupanj u ruralnom prostoru mogao bi nastati zvonik Crkve Sv. Jurja između Završja i Grožnjana.

Drugi tip je tzv. »otvoreni« zvonik koji, najvjerojatnije, potječe iz sjeverne Italije, i također je poznat samo po jednom, i to prilično devastiranom primjeru, Crkvi Sv. Tome kod Rovinja. I ovdje se radi o razvijanju jedne osebujne varijante koja se prilagođuje sredini koja je usvaja. Tijelo zvonika jednom je stranom otvoreno dubokom nišom polukružnoga svršetka, a na završnom katu su veliki, široki, polukružni otvori. Takav oblik zvonika ne susreće se nigdje drugdje na prostorima hrvatske obale.

Promatraju li se istarski zvonici sa stajališta stila uočava se da, za sada, nije poznat niti jedan predromanički zvonik. Gradite-

lji istarskih romaničkih zvonika služe se uzdržanim i skromnim jezikom oblika. Iznimka je, u tom pogledu, jedino zvonik Crkve Sv. Ilije u Balama na kojemu se ploha raščlanjuje i ritmizira visećim lukovima, a nazubljene konzolice jasno određuju stilsku pripadnost. Svi ostali zvonici skromno ističu stilske elemente. Tako se zvonik u Lovreću može smatrati romaničkim tek na temelju kubičnih kapitela završnih bifora. Svi ostali zvonici svrstani su u romaniku na temelju tehnike zidanja, načina oblikovanja lukova, povijesnih podataka. Slična situacija je u Istri i u sljedećim razdobljima općenito u arhitekturi, te se može uočiti skromnije isticanje stilskih elemenata. Kao primjer, dovoljno je navesti opću zatvorenost zvonika, rastvaranje tek na posljednjem katu, naglašavanje katova istaknutim profiliranim vijencima ili kontinuitet crkve s upisanim apsida-

ma. Iako su složeni i bogati načini romaničkoga oblikovnoga govora mimoišli Istru, rješavanje arhitektonskih zadataka, u okviru epohe i stila, rezultiralo je zanimljivim inačicama. Originalnost tih inačica rezultat je oslanjanja na tradiciju, iako se to manje očituje kod zvonika koji se, izgleda tek u ovoj epohi, uvode u repertoar sakralne arhitekture Istre.

Bilješke

1. **T. Marasović**, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split, 1987.; **Ž. Rapanić**, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987.; **I. Petricioli**, *Od Donata do Radovana*, Split, 1990.
2. **Lj. Karaman**, *O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre*, Historijski zbornik, II, 12, Zagreb.
3. **A. Mohorovičić**, *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture Istre i Kvarnera*, Ljetopis JAZU 62, Zagreb, 1957., str. 486-536.; isti, *Prikaz primjene specifične interpolacije gotičke konstrukcije svoda u romaničke objekte na području Istre i otoka Cresa*, Ljetopis JAZU 63, Zagreb, 1959., str. 509.-531.
4. **B. Fučić**, *Istarske freske*, Zagreb, 1963.; isti, *Izvištaj o putu po Istri*, Zagreb, Ljetopis JAZU 57, 1953., str. 67.-141.
5. **B. Marušić**, *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, Histria Archaeologica IV, 1-2, Pula, 1974.; isti, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1967.; isti, *Istra u ranom srednjem vijeku*, Pula, 1969.
6. **A. Šonje**, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka, 1981.; isti, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb-Pazin, 1982.
7. **T. Marasović**, n.d.
8. **A. Šonje**, n.d.
9. **B. Marušić**, n.d.
10. Na primjer u pregledima: **M. Prelog**, *Romanika*, Beograd, Zagreb, Mostar, 1984.; **Lj. Karaman**, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930.; isti, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb, 1952.; i druga djela.
11. **T. Marasović**, *Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji*, Rapski zbornik, Zagreb, 1987., str. 289.-296.
12. **A. Mohorovičić**, *Problem tipološke klasifikacije...*, passim.
13. **B. Marušić**, *Istarska grupa spomenika...*
14. **A. Šonje**, *Crkvena arhitektura...*
15. O crkvi potpunije vidi u: **A. Mohorovičić**, n.d., str. 513.; **B. Marušić**, n.d., str. 13.; **A. Šonje**, n.d., str. 101.
16. **I. Petricioli**, n.d., str. 69.
17. **M. Jurković**, *Oratorij-relikvijarij i deambulatorij crkve Svetog Ivana u Rabu*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 14, Zagreb, 1990., str. 81.-93.
18. **A. Šonje**, n.d., str. 101.
19. Vidi **R. Ivančević**: *Model srednjovjekovnog Gračiča*, Peristil 8-9, Zagreb, 1965.-66., str. 125.-130.
20. **A. Mohorovičić**, n.d., str. 513.
21. **I. Petricioli**, n.d., str. 84.
22. **M. Jurković**, *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*, Starohrvatska prosvjeta, III, 20, Split, 1990., str. 191.-213.; isti, *Prilog istraživanju predromaničke na otocima gornjeg Jadrana*, Izdanje Hrvatskog arheološkog društva, sv. 13., Zagreb, 1989., str. 121.-128.
23. **M. Jurković**, *Uloga Zadra, Clunyja i kneževa Frankopana u promociji romanike na otoku Krku*, Zbornik R. Matejčić, Rijeka, 1993., str. 177.-188.
24. **M. Jurković**, *Crkvena reforma...*, str. 191-213.
25. Tako, naime navodi literatura: R. Ivančević, n.d., str. 129. Zvonik istaknut u osi pročelja gubi se pojavom gotike, kada se javlja otvorena »preslica« za zvona, a monumentalnija rješenja trećenta karakterizira odvojeni toranj ili toranj-kula kao u Koprnu ili Motovunu. **F. Semi**, *L'arte in Istria*, Pula, 1937., str. 109., navodi da se slobodnostojeći zvonici – kampanili javljaju krajem XIII. stoljeća pod utjecajem Venecije, a kao primjere navodi kampanile u Koprnu i Pazinu.
26. **B. Marušić**, *Doprinos poznavanju povijesno-umjetničkih spomenika kaštela Bale u južnoj Istri*, Starohrvatska prosvjeta, II, 13, Split, 1983.; **A. Šonje**, n.d., str. 164.
27. **A. Šonje**, n.d., str. 164.
28. **I. Petricioli**, n.d., str. 72-73.
29. **M. Jurković**, *Oratorij-relikvijarij*, (III) str. 81-93.
30. **B. Marušić**, *Istarska grupa spomenika...* str. 24.
31. **A. Šonje**, n.d., str. 78-79.
32. Na istom mjestu.
33. Tako ga, naime, datira N. Jakšić. Vidi u **J. Čus-Rukonić**, *Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja*, Hrvatsko arheološko društvo, sv. 7., Zagreb, 1982., str. 9-17.
34. **B. Marušić**, n.d. str. 32.
35. **M. Zadnikar**, *Romanska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana, 1959., str. 175-178.
36. O crkvi je pisao samo **B. Marušić**, n.d., str. 32. On je u svom izlaganju ispravno uočio sve osobitosti toga jedinstvenog arhitektonskoga primjera na našim prostorima onoga vremena.
37. **M. Jurković**, n.d.
38. **R. Canova**, *Le chiese delle Tre Venezie anteriori al Mille*, Padova, 1987., str. 48.
39. **M. Jurković**, n.d., str. 86.
40. **A. Mohorovičić**, n.d., str. 496.; **A. Šonje** n.d., str. 51-52.
41. **A. Mohorovičić**, n.d., str. 496. Na temelju stanja nalaza i ostataka objekta Mohorovičić razlikuje tri faze gradnje. Najstariju, dakle prvu, predstavlja donji sloj troapsidalne građevine. Na vanjskom donjem dijelu glavne apside Mohorovičić je uočio osnove poligonalne konture perimetra. Tom najstarijem sloju pripadaju, u unutrašnjosti glavne apside, sa svake strane izvedena, po jedna uska visoka niša. Te niše slične su nišama kakve se pojavljuju u starohrvatskoj arhitekturi.

Drugu fazu svrstava u romaničko razdoblje i tada je obnovljena glavna apsida koja je dobila, u gornjem dijelu, polukružni vanjski perimetar, a u unutrašnjosti, na prijelazu u trijumfalni luk, mali romanički impost. U tom razdoblju izgrađen je na sjevernom zidu zvonik. U trećoj fazi zazidani su lučni otvori između brodova tako da je srednji brod izoliran, a bočni su napušteni, i u taj prezid su ugrađeni kameni nosači za sjedala prijelaznoga renesansno-baroknog tipa. Ostatak sjeverne lade je prekriven i upotrebljavao se kao pomoćni prostor.

42.

A. Šonje, n.d., str. 51-52. On u potpunosti prihvaća Mohorovičićeve

analize ističući važnost koju je Mohorovičić pripisao zvoniku, smatrajući ga prijelaznim oblikom od preslice prema tornju.

43.

T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji*, ..., str. 46. Prvi primjeri zvonika na preslicu u doba romanike, javljaju se kod nas na bračkim crkvama.

44.

Crkva nije publicirana osim u turističkom vodiču, te je time potrebnije upozoriti na veze između rovinjskog primjera i ovoga treviškoga.

Summary

Damir Demonja

A Note on Types of Romanesque Bell-towers in Istria

In Istria we may distinguish between types of Romanesque bell-tower: a tower erected on the centre-line of the main front; free-standing bell-towers – campaniles –; bell-towers adjoining or incorporated in a wall of the church; bell-towers within the perimeter of the walls on the west side; bell-towers erected above the chancel, and so-called »open« bell-towers.

The Church of St. Elias near Bale has its bell-tower prominently located on the centre-line of the front elevation. The walls of the tower are organically joined to the west wall of the church up to roof level, which is evidence that they were erected at the same time. A flying buttress beneath the biforium is supported by a dentellated corbel, which clearly dates the tower as belonging to the eleventh century.

Features of the free-standing bell-tower or campanile are its solid structure, its height, the mainly non-segmented carved decoration of its panels; the topmost storey is pierced by Romanesque single or double embrasures, and the roof is pyramidal or conical. One example is the bell-tower of the parish church in Bale, which has Romanesque features and semi-circular arched biforia on the top storey. The concil apex to its tapering structure, stressing its vertical dimension, is Gothic in character. These features would suggest a date about the middle of the fourteenth century.

A bell-tower annexed to a side wall or to the front elevation has the same morphological characteristics as the free-standing bell-tower or campanile. One example is the bell-tower of the Church of St. George the Elder in Plomin.

A bell-tower within the perimeter of the church on the west side has the same formal features we encounter in the two preceding types. The only example in Istria is the belfry of St. Lawrence's Church in the cemetery near Sutlovreč Pazena-

tički. Even this attribution is valid only up to a point, for it may be matter of a later adaptation. The stylistic features of the bell-tower are Romanesque-Gothic, and it might possibly be dated as mid-fourteenth century.

Two special and unique forms of Istrian bell-tower are: the bell-tower erected over the chancel of the church and the so-called »open« bell-tower. The bell-tower above the chancel in St. George's church located between Završje and Grožnjan is the sole example of a bell-tower of this type in Istria. It was probably built in the thirteenth century above the south apse, from dressed stones arranged in layers, and on a rectangular ground-plan. Halfway up it tapers gradually towards the summit, it lacks decoration and segmentation and is closed as far as first floor level. The entrance to the tower is on the south side, with an outside staircase leading to a door opening above the crown of the apse.

This type of bell-tower is not common in Italy, where in fact it occurs very rarely, and the only example known to me is the bell-tower of the abbey church in Summaga. In Slovenia, on the other hand, in its northern part which is affiliated more to Austria and Germany, there are a number of examples of a similar design. However, the bell-tower over the southern apse of St. George's Church between Završje and Grožnjan is the result of a reductive process involving a bell-tower above the chancel with its memorial shrine at ground level. When the bell-tower is thus sited, the chancel acquires an external distinguishing feature; this manner of erecting bell-towers was current from the eleventh century onwards.

The so-called »open« bell-tower probably derives from northern Italy: it is familiar to us from a fairly dilapidated example – St. Thomas's church near Rovinj. At the northern end of the north side of the church a square bell-tower rises up by the centre of the wall. Its northern wall is pierced by a deep niche with a semi-circular arch, while its uppermost floor has broad semicircular apertures. More or less in the wider vicinity a similar bell-tower may be found in the Church of St. John the Baptist in Treviso.